

VI.

AZ ÉLET nemcsak véres történelem, sorsdöntő háború, politikai mozgalmak s cselszövények szövődése vagy a művészet, irodalom, tudomány ünnepi pillanatainak révülete, hanem a hétköznapiak monoton áradása is; a kiválasztott egyéniségek, a nagy színjáték fő hősei is hús-vér emberek, akik szintúgy felkelnek reggel s lepihennek napszálltakor, mint a szürke statiszták s önfelelt percekben sem lehetnek náluk boldogabbak. Erdély várait s kastélyait sem ostromolták folyton, nem ülésezett bennük folyton a fejedelmválasztó diéta vagy az írók társasága, nem mészároltak le mindennap egy pártütőt s a művészetrajongó gróf a homlokzat szobraira akár hónapokig rá se nézett; a főurak *laktak* is kastélyaikban, melyek védték őket esőtől, fagytól, oltották asztalaiknál éhüket, víg társaságban nagyokat mulattak, gyönyörködtek gyermekeikben vagy számolták arany, ezüst tallérait. Örömeik lényege ugyanaz volt, mint a zselléreiké, ám éppen a mód, ahogy élniök adatott, emelte őket a szerencse kegyeltjeivé az egyszerű nép szemében; távolról sem a kormányzás nyomasztó felelősségét, a hóhérbárdot vagy a mecénási kiadásait áhították el tőlük, hanem dúsan terített asztalaikat, nemes bortól gyöngyöző ezüstkupáikat s a mennyezetes ágyat, melynek mélyén oly édes lehet az álom... A rang s a vagyon nyújtotta életszínvonal, való igaz, e kiváltságosak óriási többségének irigylésreméltó életet adott, minél többre azonban ezek nem is törekedtek; nevek tömegét látjuk a genealógia lapjain, férfiakét s hitvesikét, kik születtek, éltek, meghaltak s csupán a puszta évszámokat jegyezi fel róluk nemzetségeiknek története.

A LEGELEMIBB EMBERI ösztönök természete magyarázza, miért éppen a főurak mindennapi életmódja csigázta fel leginkább a közérdeklődés képzeletét a kortársak szemében; a művelődés-történetnek manapság is legszélesebb körben olvasott lapjai éppen a magas körök szokásaival, étkezésével, ruházódásával, családi életükkel, szórakozásaikkal, vadászataikkal, udvartartásukkal foglalkoznak. Erdély legnépszerűbb emlékirója mindmáig is Apor Péter, aki nevezetes művében oly plasztikusan keltette életre két történelmi kor sorsfordulójának változásait; az ő művéből ismerjük meg a legvilágosabban, mily mélyreható átalakuláson ment keresztül az erdélyi főúri élet a principátus s a gubernium közös mesgijén. Ha Erdély kastélyainak köznapi életét a történelmi rétegeződések szempontjából nézzük, végeredményben négy évszázadot kell áttekintenünk s ebből kettő, a XVI-ik és a XVII-ik a fejedelemség korára esik; a Habsburg-világ beköszöntekor alakul át gyökeresen a főnemesi életmód, amely aztán mind napjainkig szoros lépést tart az európai s kivált természetesen az egész magyar arisztokrácia ízlésének, szokásainak változásával. Éppen a magánélet sajátosságai őrzik meg minden nemzetnél a legmélyebben beidegzett ősi hajlamokat, a vérségben rejlő hagyományokat s ennek az erdélyi magyarság különösen erős konzervativizmusa kimagasló példája; a vezető társadalmi osztály, mint ismeretes, sohasem távolodott el itt annyira a köznéptől, mint bárhol másutt a kontinensen, vagy akár a magyar haza nyugati vidékein. Az erdélyi urak annyit emlegetett patriarchális életmódja szinte közmondásos irodalmunkban s tudományunkban; a fejedelmet, a tanácsurat, majd, a grófot s bárót távolról sem választotta el a nép fiaitól oly áthidalhatatlan szakadék, mint a francia, lengyel, német, vagy akár a Királyhágón inneni világban. Szerepet játszott e magatartásban, minden bizonnyal a kevésbé aránytalan birtokmegosztás, amely az óriási latifundiumokat nem ismerte; Erdélyben az 5–10.000 hold már tekintélyes nagybirtoknak számított, szemben a dunántúli hatszámjegyűekkel – a csökkentebb anyagi lehetőség gátat vetett az életmód rendkívüli pompakifejtésének is. Erdélyben, sajátosan, nem a vagon

jelezte elsősorban a társadalmi kiváltság ranglétráját, hanem a nemzetség ősisége, összeköttetései s bennszülött volta; mai napig is egy őscsalád, bár szerényebb vagyonú tagja előbbrevaló az erdélyi életben akárhány dúsgazdag, de beszármazott, „magyarországi” grófnál... Az erdélyi főnemesség nem egy legelőkelőbb családjának, mint az Ugronok, Barcsayak címerét nem ékesíti sokágú korona s általánosan ismeretes, mily sűrű volt a XVIII–XIX. században is a fő- s köznemesi családok tagjai közötti házasodás, amelyben az akkori szemlélethez képest sem talált senki kivetnivalót. Apor István gróf, a kincstartó, a korabeli Erdély leggazdagabb főura, azt tartotta, nincs is nagy familiája annak, kinek családja nem terjed le a kéknadrágos nemes emberig; kurtanemes atyafiait mind asztalához ültette s e felfogásban még a rangéhes s a grófi, bárói diplomára mindent rááldozó XVIII. században is megannyi főúr követte őt. A fő- s köznemesi familiák vérségi összevegyülése természetesen közvetlenebbé s egyszerűbbé színezte át a kastélyok életmódját is; Erdélynek már a XVII. századtól fogva való s a protestantizmustól irányított demokratikusabb közszelleme éppen a népből emelte ki a szellemi kiválóságokat, a papokat, professzorokat s jól tudjuk, hogy őket pártfogóik mennyire megbecsülték. Erdély főurainak életmódja ezért is igen sokat őrzött meg a régi nemzeti hagyományokból s annak népies színezetéből, amint a kastélyokban a népies művészetnek annyi emlékével is találkozhattunk.

A hagyományos magyar életmódra természetesen nagy hatással voltak a külföldi áramlatok; ezek pedig mindig onnan indultak ki, amely országgal éppen szorosabb politikai vonatkozásba kerültek az erdélyiek. A Báthoryak kora az olasz, a firenzei, a velencei, padovai divatokat s szokásokat plántálta át a fejedelmi udvarokba; a XVII. században gyengül az itáliai befolyás s előtérbe kerül a francia, a német és a török. Ezek között azonban egyik sem tudott túlsúlyra jutni; az olasz szokások még Bethlen Gábor korában is kedveltek, Gallia messze volt s Bethlen Miklós szinte egymaga képviselte a „franciá”-t a nagyságos urak között; a német forrásból érkező szokásokat pedig hűvös tartózkodással fogadták s sokkal

kedveltebbek voltak a törökös dolgok, amit az ozmán birodalommal való szoros politikai és kereskedelmi kapcsolat is magyaráz. A török szőnyegek, fegyverek, prémek divatja époly kedvelt volt, mint sok ételfajta, virág, hangszer vagy a hajviselet; a származási s a lelki rokonság, az ősi keleti eredetű magyar hagyományok is megkönynyítették az erdélyi-muzulmán kölcsönhatást. A sok különféle befolyás azonban lényegében nem ingatta meg a nemzeti tradíciót, amely főleg a viseletben s az étkezésben az évszázadosan megszokottakhoz ragaszkodott; a XVII. századvégi Erdély aztán politikai okokból is, a leghevesebb ellenérzéssel fogadta a „náj módi”-t, a bécsi divatot, amely szinte gyökerestől forgatta fel a kialakult életformákat, a viseletben csakúgy, mint a köszöntésmódokban, az étkek fajtájában, mint a táncban s a társadalmi érintkezés minden területén. Mindez természetesen francia ősforrásra mutatott vissza s a szélesebb látókörű, műveltebb erdélyi urak már csak azért sem idegenkedtek a barok-rokokó életstílus elsajátításától, mert az a csodált Párizsra, a távoli nyugatra emlékeztette őket; sajátos össze-ötöződésben jelentkeznek így a Mária Terézia idején a másodkézből kapott francia szokások, a sajátos osztrák befolyás s a mélyben soha fel nem adott erdélyi magyar hagyományok. Ez utóbbiak azután újult erővel jutnak előtérbe az 1790–91-i diéta korában, főleg a nemzeti viselet jogaiba való visszahelyezésében s a magyar nyelv tüntető használatában. A francia felvilágosodás eszméiért való rajongás már megerősíti s tudatosabbá, önértetesebbé teszi az empire-kori divatokat. Végül aztán a XIX. század első tizedeiben jelentkezik az angol hatás, amely a főúri társadalom biedermeier-ízű életformáira ugyancsak erősen rányomta bélyegét mind a leg-újabb időkig. Idővel természetesen elmosódott a főúri s a nemesi-polgári életmód sok külső jegyének különbözősége, amelynek hovatovább csak a nagyobb anyagi lehetőségek adtak minőségi jelleget; a német, francia és angol divat egymás mellett él a XIX. században, de míg a bécsi szokásokat az erdélyi urak nagyrésze csak *nolens-volens* veszi át, addig Párizs és a szigetország felé a szívek örömmel tártultak ki. Az ősi hagyományok, a közvetlen szellemű s mindig

erdélyi ízű életszemlélet azonban mindmáig vezérmotivumként domborodik ki a kastélyok belső életében.

KÖTETEKET LEHETNE írni a régi erdélyiek életmódjáról ha valaki egybegyűjtené az erre vonatkozó kiadatlan levéltári dokumentumokat; az egykori emlékirók műveinek egész sorában rengeteg ily adatra bukkanhat a kutató s az újabb korok ízlés-, szokás- s viselettörténetéhez elég részletességgel járulnak hozzá a memoárok. A holt adattömegbe persze regényírói képzelőtehetséggel kell lelket önteni s erre még a környezet sem inspirálhat; hiába akarnánk átérezni akár egy XVII. századi erdélyi kastély belsejének, boltíves szobáinak hangulatát, ha maiglan alig egy-két egykorú berendezési tárgyra bukkanunk s még kép vagy metszet sem maradt fenn, amely a principátus-korabeli erdélyi főúri élet valamely jelenetét örökítené meg bármily esetlen kézzel. A XIV. Lajos-kori francia kastélyokban zajló élet színességével, a színvonal kifinomodottságával, fejlett kultúrájával, raffinériájával a távoli, szűkös kis ország nem mérkőzhetett; a bethlengábori pompa már a múlt emléke volt s bármily fejedelmi udvartartást vitt Apafi Mihály Fogarasban, hol volt ez a Napkirály versaillesi udvarától!... Az erdélyi kastélyok átlaga európai viszonylatban igen egyszerű életmód színhelye volt s ha régi épületeírásokat, leltárakat tanulmányozunk, látjuk, mily kevés tér nyílt itt a nagyúri reprezentációra; a célszerűség, a vár urának, családjának s házanépének elhelyezése irányítja a helyiségek elosztását. A kastély legfőbb helyisége mindig az „ebédlő palota”, a vajdahunyadi lovagterem késői utódja s néha ehhez járul egy kisebb dísz-szoba, a „kis-palota”; a legfranciásabb főúr, Bethlen Miklós beszél a szentmiklósi kastély „tanuló bástyájáról” s megemlíti, hogy volt élésház, sütőház, a felesége s a lányok háza, s külön téli hálójáz (a „ház” persze, akár a „palota”, itt mindig szobát jelent). Nyári két házat is csináltatott a kertben, „egyet magamnak, mást a feleségemnek szép gyalult deszkából... ablaka papiros kristállyal; egy ágy, egy kis asztal, négy vagy öt embernek való szék

elfért benne; öt-hat szőnyeg mind a kettőnek házát egybekárpitozta, ezekben laktam majd öt esztendeig...” Ilyen volt az erdélyi Petit-Trianon s ily igényei voltak otthonában Erdély legnyugatibb stílusú államférfiának... S ha nézzük az alkonyodó fejedelmi idők mindenható urának, Teleki Mihálynak egykori várát, belső helyiségeinek rendeltetését, a kőből épített traktus emeleti részén Összesen 13 szobát találunk; látjuk a fő reprezentatív helyiséget, a héttablakos „hosszú palotát”, a „kis palotát”, az „arannyas házat”, az „öreg asszony házát”, a „leányok házát”, az „iskola házát”, a „pap házát” s a többi, ismeretlen rendeltetésű szobákat s aztán a gazdasági épületet, éléstárakat, pincéket, istállót, kocsiszínt, külön házat a darabontoknak s a csizmadiának s az őrség számára épült faházat a kapunál, az úgynevezett szakállszáritót, melynek félfedeles ülőpadjain a birtokáról hazatért várúr tisztára mosott szakállát is száritotta, élvezve a szép kilátást a Maros vizére. Mindez nem vall mértéktelen pompakifejtésre s megértjük Apor Pétert, aki a gubernium korában a régi erdélyiek egyszerű életmódját magasztalta, kik, bármily gazdagok voltak is, például drága bútorokra alig költöttek. A fejedelemség-korabeli főúr külföldi bútorokat nem vásárolt s így nem csoda, ha a XVIII. század aztán alig kegyelmezett ily primitív berendezési tárgyakkal, mint a szekrényt helyettesítő ládáknak és almáriomoknak vagy az ebédlő palota hosszú, kihúzó asztalának; „ha annyi vendég volt, hogy annál el nem fért, toldást tettek az asztalhoz”, amely a fal mellett állott, belől bélelt padok, kívül pedig karosszékek voltak elhelyezve. Kerek asztalnak hírehamva sem volt, sem pedig a leülésnél „a mostani fertelmes precedentia-kívánás”-nak; ki ahogy jött, úgy ült le az asztalhoz ...

A barok-kor e régi rekvizitumokat: festetlen székeket, lócákat, pénzolvasáshoz való márványasztalokat, szarvasagancscsillárokat mind eltüntette Erdély kastélyaiból; a XVIII. század lakásberendezésének modorát már akárhány kastélyban mai napig is szemlélhetjük. Ekkor minden megváltozott s szinte egyedül Apor Péter könyvéből megismerjük, mily mélyreható változáson ment át a beidegzett szokások leghatalmasabbika, az étkezés módja is.

A fejedelmi kor szakácsművészete igen magas színvonalon állott s az udvarok legfőbb büszkesége volt a gazdag magyar konyha; főleg a hústelekek elkészítésében, fűszerezésében ínycsiklandó változatosságról adnak számot a fennmaradt régi szakácskönyvek. A XVII. századi erdélyi urak a levest nem ismerték; szerették az erősen fűszerezett, zsírosan főzött húsokat, disznólábat tormával, tehénhúst káposztával, lúdhúst, sült tyúkot ecettel, szalonnával, hagymával; a káposzta volt a kedvenc étel, a magyar konyha fő ékessége. Bethlen Miklós már a nyerskosztot szerette, a káposzta mellett a retket, salátát, gyümölcsöt – de jött aztán a nyugati konyha s keserűen panasolja Rettegi György, hogy a régi magyaros jó étkek eltűntek, „most soha sem tudja az ember az uraknál mit eszik, mert egy tál étékben húsfélét is egybebar s úgy főzi.. Bethlen Miklóssal is megesett egyszer Bécsben a velencei követ asztalánál, hogy sok kecskebékát evett meg s ízlett is neki, nem is sejtve, mit raktak tányérjára; mikor aztán megtudta, mit evett, több nem is kellett neki belőle... „Már az atyánk szokott eledelét meg sem ehetjük” – búsong Apor – „ha csak német szakácsunk nincsen és különbnél különbféle drága étkeket nem főz...” Mulatságos, mikor elmondja, hogy régen a kávénak, teának, csokoládénak hírért sem hallották. „Ha valakinek azt mondtad volna, kell-e kávé, talán azt értette volna, hogy állj el mellőle (cave – vigyázz); ha: kell-e thé, talán azt tudta volna, hogy tezed; ha csukolatával kínáltál volna valakit, talán azt tudta volna, ha tudta volna, hol volna Kacsulatafalva Fogarasföldin, hogy az kucsulási patakából kínálad”.

A feketekávé csak a XVIII. század elején jött divatba, a dohányzás kezdete 1658-ra esik; régen aquavitát, bort ittak reggel, ürmöst; vaját nem tettek semmi ételhez s bár 30–40 tál ételt is fel-szolgáltak egy-egy alkalommal, az evőeszközökben nem fejtettek ki luxust. Kést egy vendégnek sem adtak, mindenkinek az inasa hozta a magáét, vagy az övéből húzta elő; az óntányér igen ritka volt; mindenki fatányérról evett, de ezüst tálról meg éppen a fejedelmen kívül nem volt szabad senkinek sem enni. Nem volt kínálgatás, mindenki abból vett, amit szeretett, vagy ami legközelebb állt hozzá

az asztalon s az ugyancsak nem volt szokás, hogy valaki inni kérjen. „Ha valaki akkor mondotta volna, hogy *glasz wein*, soha bizony nem tudta volna, az kitől kéri, gaz vajat kér-e vagy mit” – tréfálkozik Apor; ital ugyan volt elég, veres fazekakban adták be a remeknél remekebb borokat, mit ónpohárból ittak, vagy az asszonyok ezüsből. A kristályt eleinte csak hírből ismerték, Apafi házában volt belőle tizenkettő, állítólag lengyel eredetű raritás: 1686-ban hozatott be ilyent Németországból Apor István s aztán elterjedt, de drága volt s rengeteg pénz ment ki érte az országból.

A borivás példátlan méretű volt a XVI–XVII. század Erdélyében. Bornemissza ember a nagyurak között fölötte ritka volt, mint a mindig józan Teleki Mihály, aki csak felfőzött, hűtött vizet ivott „kicsiny fa kártyában” – „nagy barátság volt, mikor vagy egyszer bort ivott s megrészegült...” Bethlen Miklós, bár „legjobb itálnak a bort találta”, s már gyermekkorában oly részeg volt, hogy „a kristály feneke, amint ittam kettősnek látszik”; 1660-ban oly beteg lett, hogy Basire Izsák, a tudós fehérvári pap-professzor, rávette őt a mértékletes életre. Attól kezdve igen keveset ivott, de vendégeitől ugyancsak nem sajnálta az italt; mindenki beszélt, hogy „józan Bethlen Miklós örökké, mégis senki asztalától nem megyén el több részeg ember s annyi sem, mint az övétől...” Emlékirataiban igen erős szavakkal fakad ki a mértéktelen ivás ellen s részletezi, hogy a Bethlen-család annyi tagjának a bor rövidítette meg az életét, mindenki java férfikorában halt meg. Apor István asztalánál egyszer – írja unokaöccse – „rettenetes ital volt, úgy hogy senki a lábán haza nem mehetett, hanem hintóban vitték el a vendégeket”. Történetileg jól ismeretes, hogy Apafi Mihály mennyire rabja volt az itálnak; Cserei jegyezte fel róla, hogy „oly keményen ivott, hogy egy leülő helyében asztalnál könnyen egy veder bort megivott...” Ha megittasodott, magánkívül volt, önálló ítélőképességét elvesztette s mindent aláírt, amit eléje tettek, így a Béli Pál s a Bethlen Miklós kivégzését is, amit aztán Bornemissza Anna hiúsított meg.

A borital mértéktelen élvezete a gubernium korában alábbhagyott. Finomodtak a szokások, a részegséget az effeminálódó rokokó-korbéli társadalmi illem elítélte; így Rettegi, aki pedig, mint emlékiró, szintén *laudator temporis acti*-nak számít s minden új szokást kifogásol, megjegyzi, hogy ma már nem divat, mint régen, három hétig egyfolytában inni „és így a mostani aetásban ez az egy a legdicséretesebb, hogy a ki jó hírét nevét akarja megtartani, az részegeskedésről le kell mondani”. A nagy kastélybeli mulatások is ritkábbak s inkább kivételes alkalmakkor, kézfogóknál, lakodalmaknál néztek mélyebben a pohár fenekére. Persze az ital divatja sohasem szűnt meg; nagy mulatozások folytak a zsisói vendégeskedéskor, erdei vigalmakkor; érdekes, hogy míg itten – Kemény Zsigmond írja – „minden borbarát és gourmand a legkellemesebb érzések közt lelte magát”, addig az idősb Wesselényi „a szeszes italoktól irtózott s csak vére által izgattatott...” A borospince azonban minden magára adó főúr büszkesége volt; soha vendég erdélyi kastélyból ily kellemes emlékek nélkül nem távozhatott... Az uradalmak szőlőiben láthatunk ily beásott pincéket, de egyes kastélyok pincéi az óriási, 40–80 vedres hordók számára egyenesen kínáltak. De Gerando a boroskrakkói pincéket csodálta meg 1845-ben; a leghatalmasabb, 540 vedres hordót Küküllővár pincéjében látta Kelemen Lajos, „Vivát gróf Bethlen Ferenc 1842” felírás díszelgett rajta; sokféle a hordókra Donát, Orbán szentképei voltak kifaragva. Nem mindennapi látvány a bonchidai kastély északi szárnya alatt elhúzódó boltozatos pince s itt is, akár Gernyeszegen, a boltozatban a régi vár megfeketedett kövei láthatók.

A multságoknak, eljegyzéseknek, lakodalmaknak elmaradhatatlan befejezése volt az ének, a tánc, a zene. „Mikor megittasottanak az emberek soknak énekes inasai voltak akkor énekelni kezdtek valami szép régi magyar dologról énekelgették, néha szerelem énekét is mondottanak ... igen kedves muzsikájok volt a török síp, egyszermind a dob ... amely nótákat pedig az síppal futtának, ugyan indította az embereket mind az italra, mind a vigasságra... trombitáltak is némelykor, de azt úgy futták, mintha egy farka far-

kas ordított volna...” Felkeltek az asztaltól, készen volt a hegedű, furulya, duda, cimbalom; „nem ugrándoztak kecskemódra, mint most” – írja a *Metamorphosis* szerzője –, „hanem szép halkul járták, gyakorta kiáltva, három az táncz”. Színesen írja le Apor a régi magyar táncokat: a lapockás, az egeres, a gyertyás, a süveges tánc bájos figuráit; lobogó fáklyafény mellett járták a nagy palotában az úrfiak és kisasszonyok. Rettegi is feljegyezi, hogy előbb sétáló, lassú táncokat jártak, utána a szaporább magyar táncot, emellett bundás, tőkés, tolvaj, borbély, tapsi, egeres, reverentiás táncokat; „most lengyel, stájer, német, minuet, olá- és cigány táncokat nagy hebehurgyáson járnak, a szegény kővári nótának híre nincsen, azelőtt pedig híres volt...” Apor is nagy ellenszenvvel szól a XVIII. századi táncdivatokról; „semmi keleti nincsen sem a szép lassú magyar táncznak, hanem azt kiáltják: vonjad az német, francia, tót tánczot; úgy ugranak mind az legény mind az leány, mit az kecskék... Az minevétnek (menüettnek) híre helye sem volt, ha elérhottad volna az minevétet, talán más azt tudta volna, hogy azt kérded, ma mit ett” – folytatja az elmaradhatatlan szójátékot. Pedig a behozott táncok a XVIII. század végére ugyancsak divatosak lettek s ekkor már esküvőktől, vadászatoktól független táncvigalmakat is rendeztek, persze inkább Kolozsvárt; farsang idején ki nem fogyott a mulatság a palotákban; a legszebb házat a gubernátor vitte, hol fejedelmi vigasságok voltak. Külön táncterem tervét találjuk a bonchidai levéltárban Bánffy György idejéből; plasztikus megjelenítő erővel írja le Jósika Miklós az itteni fényes életet, ifjúsága emlékeit, a századforduló Erdélyének érdekes megjelenésű urait és hölgyeit. Ő maga nyilván igen jól táncolt, mert, mint írja, az „ügynevezett parquett-lázat” nem örökölte ...

A TÁRSADALMI ÉLET mindig színes s változatos volt Erdélyben. A hagyományos magyar vendégszeretetnek talán itt fordultak elő a legszebb példái; a principátus-korbeli országban egy kraj-

cár nélkül lehetett utazni. A lovakat mindenhol kifogták, egyhamar tovább nem eresztették a vendéget s végül is maguk szállították a következő kastélyba. Vendégfogadó csak Kolozsvárt volt, annak is csudájára jártak – kívülről, mert a cégtáblájára egy szakács volt rápingálva... Szállást előre kérni nagy megbántásnak számított, az érkezést jelezni nem lehetett; a vendéglátó főúr boldog volt, hogy unalmát vendégeivel elűzhette, kincseit megmutogathatta s nagy mulatságokat rendezhetett tiszteletére. Ha az atyafiak látogatták egymást, két hétig is ültek a szomszédságban s végül is sírva mondták egymásnak, hogy még csak nem is beszélgethettek... A farsangkor tucatjával kerekedtek fel az urak, nagy kísérettel, hintókkal, társzekerekkel; a lakodalmakat példátlan pompával ülték meg, összesereglett egy-egy nagyságos úr menyegzőjére fél Erdély („ha a sok gyülevész ember tékozlás valami hasznot tenne” – jegyzi meg kesernyésen Bethlen Miklós saját osdolai lakodalmára gondolva ...). Lapszámra lehetne leírni a fényes lakzikat Erdély kastélyaiban s az itt kifejtett pompán nem sokat változtatott, hogy régi magyar viseletben, vagy pedig a „náj módi” bécsies ruhában ülték meg. Ily fejedelmi lakodalmat ült Bodolán Wesselényi Pál Béli Zsuzsannával; a legpazarabb esküvőt Erdélyben azonban 1702-ben tartották Gyalu várában, mikor Bánffy György gubernátor lányát, Annát adták feleségül Székely Ádámhoz. Még olvasni is szemképrázató Cserei leírásában a pompát, mit az erdélyi urak itt kifejtettek fényes magyar ruháikban Rabutin generális tiszteletére, ki I. József képében jelent meg; három diadalkaput állíttatott számára a kormányzó s mint a császár előtt, hajbókoltak előtte. A táncban, mulatozásban persze nem vehetett részt, mert külön asztalnál ült unalmas feszességben (mint maga megvallotta, „nagy poenentiául”) rubinttal, smaragddal, gyémánttal kirakott nagyszerű arany ivó-edényei előtt. Kincseket érő ruhákban jelentek meg az előkelőségek, kádakban folyt a bor; másnap aztán Rabutin is leszállt a Maiestas asztalától s „nem vagyok ma császár” kiáltással versenyt ivott az erdélyi urakkal. Egymást követte a sok tréfa s a gubernátor udvari bolondja, Piszli, vasszögekkel kezén-lábán egy magas, le-

hántott s hájjal megkent fenyőfa tetejére mászott fel az ott elhelyezett hét sing angol posztóért, aranyakért, ezüst pohárért s mire felért, nagy riadalomra le is zuhant, de a lent állók elkapták... Így ünnepeltek virágos jókedvükben az egykori erdélyi urak, kik a tréfát mindig szerették, értették. Előkelő urak szellemes nemesembereket tartottak udvaruknál; ilyen volt Fráter György alvinci kastélyában a bohókás Truppay György, akinek, mint katonának egy kapott fejseb az agyát megzavarta; vagy Vida János, az okos, elmés tordai hadnagy, aki Teleki Mihályt vidította fel tréfáival a régi gerneszegi várban. Máskor maguk a főurak csinálták a tréfák, felültetések, ugratások sorát, mint a híres Naláczai István báró, akinek boldogra-boldogtalanra faragott, csípős epigrammái, adomái, gúnyversei, tréfái messze elterjedtek Erdélyben. Ha olvasott, útközben s a könyvet még nem fejezte be, mire hazaért s történetesen esett az eső, a hintóval együtt a kocsiszínbe taszította magát... Ravatala fölött aztán a pap se kímélte: „utolsó volt fényes családjában, utoljára legyen oh természet a te kezében is a tégely, amelyben őt készítetted...” mondta gyászbeszédében. Viszont mosolyogtak a racionalista szellemű kortársak azokon is, kik a kegyes életet túlzásba vitték. Ilyen volt a nevezetes Dósa Ábrahám, aki keresztnevéhez illő ősapai életet folytatott, az utcákon zsoltárt énekelve járt; későn született fiát, Sándort, felvitte a Makfalva melletti vár útjára, máglyát rakott s azon akarta Izsákként feláldozni – a mentő angyalok szerepét a falusi székelyek játszották... Papnak alig is mentek az urak közül; így Wass Imre gróf, aki megérezte, hogy kocsisa az istállóban nem milli-, hanem faggyúgyertyát éget s ezért fordított hátat a világ hívságainak.

Az erdélyi kastélyok életében a vigasságnak nagy becsülete volt. Igen sok nagyúr tartott a XVI–XVIII. században udvari bolondot, *markalfi*-t, mint aminőt Bánffy György produkáltatott a gyalui menyegzőn. Báthory Zsigmondot az olasz léhűtők, mimusok, udvari bolondok, tréfacsinálók, mágusok, szellemidézők egész serege vette körül; Bethlen Gábor bolondját Mihály bírónak hívták, ki a fejedelem lakodalmán Balassi Ferenc Cserkesz nevű bohóccal

tört kelevézt. Az öreg Rákóczi György igen kedvelte Gazsi nevű sánta udvari bolondját; a XVIII–XIX. század fordulójáról Jósika Miklós örökítette meg néhány ily alak emlékét. Így Haller Antal szászfenesi kastélyának bolondját Tronf-nak hívták, vörös-fekete-sárga kockás harlequin-öltözetben járt, fejébe csörgősipkát csapott s a gróf mindenütt magával vitte kocsijának bakján: Petrichevich-Horváth Dániel bolondjának bőrövén „elől bolond-hátul bolond” felírást olvashattak az urak, kik ezt akár magukra is érthették s nevezetes volt a Buczi cigány, kinek fő attrakciója volt, hogy önmagával összeveszett s kidobta sajátmagát a szobából... Törpék, akiket románosan pujákoknak neveztek, is voltak még a XVIII. századvégi kastélyokban, sőt egy 1906-ban is élt a bonyhai udvarban. Az udvari bolondok szerepét aztán elfoglalták az ördög bibliájának festett figurái.

AZ ERDÉLYI URAK legszenvedélyesebb időtöltése, legnagyobb öröme azonban mindenkor a vadászat volt; a magyar lélek legfőbb jellemvonásának, az állandó harckészségnek játékos megnyilvánulási formája s az erőfölöslegnek levezetése ez s az egész magyar föld főnemesi társadalmának legjellegzetesebb kedvtelése. Ez volt az uralkodó osztályoknak kiváltságos szórakozása minden nemzetnél az újabb történeti korokban s Erdélyben éppen kitűnő alkalom nyílt e nemes sport üzésére; a főurak birtokainak legnagyobb része erdőségből állott s a hegyeket borító rengetegben a vadak minden fajtája otthonra talált. A természetért mindig rajongtak az erdélyiek s a vadászat lényegében ily természetélmény; s amely szenvedéllyel pusztították a káros vagy hasznos vadakat, a medvéket, vadkanokat, szarvasokat, farkasokat, rókákat s a madarak annyi fajtáját, olyannyira szívükhöz nőttek harcos társaik, a lovak s a vadászkutyák. A fényes istálló, a büszke ménekkel az erdélyi vár és kastély legfőbb büszkesége volt, háborúban s békében egyaránt; agarak, kopók, vizslák tucattal éltek az udvarokban s

a lovaglás s kocsizás nélkül az erdélyi urak mindennapi életét el sem lehetett képzelni.

Az egyetemes erdélyi családtörténet számtalan férfinevét sorolhatnánk fel, ha a szenvedélyes vadászokat s lovasokat mind be akarnánk mutatni; se szeri, se száma nem volt a híres vadászatoknak, amelyek nélkül társadalmi összejövetel, ünnepség a régebbi korokban ritkán eshetett meg. Elöl jártak ebben a fejedelmek s így főként a minden szórakozásért rajongó Báthory Zsigmond; Bethlen Gábor már nem volt szenvedélyes fegyverforgató, „esztendőben háromszor négyszer ha kiment vadászni” – írja róla önéletírásában Kemény János fejedelem, aki ifjúkorában Bethlen apródja volt. Ura rábízta két kedves ebét, a Hókat és a Kormost; a kutyákat igen szerette Bethlen, hét-nyolc agarat tartott, ötven kopójára Kemény vigyázott, ki később fővadász mestere lett. A kor szokása szerint egy-egy „öreg szép hiv vizslát” tartott Bethlen a belső szobákban; a Tigris minduntalan beleheveredett a fejedelem bársonyos karosszékébe s Kemény, hogy innen elszoktassa, gombostűkkel rakta ki a széket, hova egy óvatlan pillanatban Bethlen maga ült belé; „az tők megszurdolván kapott hátra erőssen...” Bethlen Gábor figyelmét más dolgokra függesztette inkább, mint a vadak üzésére, ám utódja, az öreg Rákóczi, a leghevesebb vadászatimádó volt; hűvös, óvatos, spekuláló természetének talán ez volt a biztosító zsilipje. Szalárdi írja róla, hogy „szörnyű vadász volt... főképpen Erdélyben 200, 300 parasztságot is, többet is, hajtani felvesznek és az erdőket szélben vévén iszonyú kiáltással úgy üzik kergetik hajtják vala a szegény különb különb vadakat az elejébe vetett hálóba, maga is puskásival a vadak útját elállván, és fákra felhágván, puskája kezében, szekerczéje is hol öve mellett s hol különben környölte viselvén, lesi, lövöldözi vala az igen nagy medvéket, erdei disznókat, hatalmas nagy szarvasokat, gimokat... egykor csak medvét egy nap huszonnégyet veretne... egykor csak farkasokat huszonötöt fogatott vala ki nagyokat, mely farkasokat a Szentpáli János novai házánál egy öreg ebédlő palotában lábokat, farkokat elnyujtva, fogokat kivicsorítva, nyujtóztatva, mutatott vala meg a

fejedelemasszonynak...” Görgény nevezetes rengetege volt az öreg Rákóczi nagy vadászatainak színhelye s itt építette az említett vadászkastélyt magának a vár tövében; 1640 szeptemberében írja fiának innen, hogy „tegnap is 5 medvét 4 özet 2 farkast 2 rókát 1 nagy erdeit ölettem mind puskákkal, ma is ebédig 5 medvét, egy nagy erdei kant, kinél soha nagyobbat nem láttam... 1641 szeptemberében a marosvásárhelyi szabó-céhet is kirendelte hajtásra; 1633-ból külön vadásznaplója is ismeretes s nagy szenvedélye volt a pisztrángászat is. Élete utolsó napjaiban, midőn betegsége csaknem leterítette, folyton vadászott s Vécsről halálos fáradtsággal is Görgénybe vonult vadászni...

A vadászatok néha súlyos politikai összetűzések forrásai is voltak. Csáky László gróf, Istvánnak, a Brandenburgi Kata kegyeltjének a fia, szenvedélyes vadász volt s hogy egyszer felbosszantsa a rangban nála előbbvaló, nagyhatalmú Bánffy Dénest, a bonchidai erdőkbe ment vadászni, hova pedig a várúr senkit be nem engedett. Erre Bánffy összehívta az embereit s a kolozsmegyei nemeseket – főispán is volt – s erőszakkal bevittette a kastélyba s megebédel-tette. „Az útban, míg mentenek Bonczhidára” – meséli Cserei – „gyakran mondotta Csáki László, protestálok Kegyelmetek előtt, egy gróffot árestáltatott Bánffy uram”; de Bánffy nevetve mondotta: „Nem árestum, Isten oltalmazzon, hanem atyafiságos ebédre való invitatio...” E csúffátételért Csáky halálos ellensége lett Bánffy-nak s nagy segítségére volt Teleki Mihálynak a liga megszervezésében. Teleki maga is, bár józan, hideg fő volt, politikai eszköznek a vadászatot szívesen felhasználta. Heiszter tábornokot 1690-ben Sorostélyra hívta vendégségbe, ahol, mint Bethlen Miklós írja, a kancellár nagy fénnel és pompával kápráztatta el vendégét. „Ez a vendégség, vadászat, lójártatás, muzsika, tánc és minden apparatusival bizony fejedelmi volt és hat nap tartott. Én ugyan sem felette nem ittam, sem nem táncoltam. Ez lón Apafi, Teleki, Heiszter és Erdély tora ...”

Bethlen Miklós, mint afféle racionalista fő, amint asztalánál zenészeket nem tartott soha, a vadászatot sem kedvelte. Szerette a

sportot ugyan s gyermek- s ifjúkorában „nem kocka kártya gyönyörködtem, hanem lapta, forgatta, parittyá, teke, kézzel való hajigálás, vitéz játék, versfutás, küzdés, ugrás, nyíllal való lövöldözés és madarászás etc. Mikor aztán nagyobbat nővén, lóra, puskára, kutyára kaptam, lövöldözés hosszú puskával, pistollyal, nyargalódzás, futtatás, tőke, árok, üres hordó, ugratás, vadászat, fűrjészes, magam kezeivel való rákászás, halászás etc. voltak igen a mulatóságaim...” Később aztán a könyv lett a szerelme s azért „sok napokat, heteket kívánó, házamtól messze való és másokat terhelő vadászatokat az erdélyi urak szokások szerint nem követtem, hanem csak magam jószágimban, vagy ahhoz közel, hogy szolgálaim, ebeim ételekkel ne terheltessek a szegénység...” Súlyos, tragikus emlék is fűzte a vadászatokhoz; résztvett a szomorú emlékü csáktornyai eseténél, mikor az általa annyira csodált és eszményképének tartott Zrínyi Miklóst a vadkan halálra sebezte; maga tartotta a haldokló fejét s mellét a hintóban – Igen szerette azonban Bethlen gyermekkorában a madarászatot. Volt egy kedvenc ölyve, amely házi baromfiakat, malacot elfogott, de egyszer, midőn nyúlra akarta bocszítani, az ölyv megriadva arcába kapott karmaival s igen nehezen gyógyuló sebet ejtett rajta. Az ölyvekhez s kivált a sólymokhoz érteni kellett, hiszen ez Erdélyben a legkedveltebb vadászati ágak egyike volt a XVI–XVII. században. Nagyon sok sólyom volt Erdélyben, főleg a fejedelmi udvarban, de szükség is volt rá; adóba kellett vinni a magas portára, nagy számban s ajándékba a basáknak is. Külön művészet volt a sólymok betanítása s ez a solymárok feladata volt, akiket aztán nagyon meg is becsültek; kiváltságaik voltak, katonát nem állítottak s mentek voltak az adófizetéstől. A görgényi erdőkben tanították e madarakat, melyeknek divatja a puska tökéletesedésével teljesen leáldozott.

A nagy vadászatok a gubernium korában kissé megritkultak. Új szokások kerültek előtérbe, a vad mulatozások, szertelen ivások egyre gyérebbek lettek; kifinomultabb, kevésbé véres szórakozásokat keresett e század, mikor a nagy európai birodalmak kormányrúdját gyöngéd, de okos nők tartották kezükben s udvaraikból a

feminin életforma áradt szerteszéjjel. Az ösztönök a rendezettség s a béke e hosszú korszakában megszelídültek s főként leromlott a gazdasági helyzet; a *Metamorphosis* alcíme egy mondatban jellemzi az időt, hogy minő volt „Erdélynek régi együgyű alázatos idejében való gazdagságából a mostani kevély, cifra, felfordult állapotjában koldusságra való változása... A nagy vadászatok, trakták igen sokba kerültek s a címekért, rangokért, külső fényért való versengés az arisztokráciát eléggé leszegényítette; egy kastély új ízlésű felépítése, berendezése vagy kivált a francia park építése rengeteg összeget emésztett fel. Azért Bánffy Dénes gróf hatalmas bonchidai vadaskertje vagy híres fácánoskertje éppúgy vadászatok színhelye, mint a görgényi, gyalui havasok s a többi, mesterségesen benépesített vadászterületek; a legkedveltebb, hagyományos szórakozás mindéig a vadászat marad s nem utolsó sorban vadászszenvedélye révén válik híressé e kevéssé férfias korban az idősb Wesselényi. Rákóczi György szertelen vadászatai élednek újra a zsidói hegyekben s Wesselényi testi ereje kimeríthetetlen volt a vadak üzésében, de elpuhultabb vendégei már kevésbbé; elsőrangú céllövő volt a báró s szíve minden melegével rajongott az erdőket felverő vadász zajért. Szobájának falára is vadászatait festette meg Neuhauserrel; a szarvasvadászatot a Rákóczi-hegy alján, medvék üzését a Cibles sziklás táján s vadkanvadászatot fiával. Az ifjú Wesselényi, a nagy reformpolitikus és szónok, „Erdély Kossuth”-ja már kora gyermekségétől fogva, atyja spártai szellemű nevelésének hatása alatt is, kiváló testi ügyességével s bátorságával magaslott ki kortársai közül; vadászataiban méltó társa volt Újfalvi Sándor, a nagyemlékű irodalom- és színészetbarát, a XIX. század második negyedének szinte klasszikus vadásza. A nevezetes ciblesi medvehajtásokon tűnt ki páratlan bravúrjaival s vakmerőségével; a maga s a Wesselényi vadászkalandjait elbeszélő emlékirataiban mindezt lebilincselően részletezi. Ekkortájt, a reformkor hajnalán, mikor a férfias bátorság, s a szabadságszeretet újra a közszellem eszményeivé váltak s a függetlenségi háború kora a heroizmust soha nem látott magaslatára emelte, újra nagyobb lendületet vett a vadászatok divatja; ám

nem féktelen öldösés, nagy lakomák s szertelen dorbézolások alkalma ez, hanem, szelídebb formáiban az angolos sportszellem válik uralkodóvá. A szigetországból kiinduló vadászszokások a kontinensen is elterjednek, bár az itteni nagy vadak felhajtása nem éppen kedélyes társadalmi játék. Medvére vadászni Erdélyben! – vérbeli sportembernek az élvezetek s az izgalmak netovábbját jelentette s ily alkalmak rendezésének nagy mestere volt Teleki Samu, aki a nyolcvanas években irányította a híres görgényi medvevadászatokat királyi barátja, Rudolf trónörökös kedvéért. A korona várományosáé lett ekkor a görgényszentimrei kastély, a legnevezetesebb újabbkori erdélyi vadászatok zárójeleneteinek színhelye; járt itt Stefánia, VII. Edward király walesi herceg korában, Ferdinánd bolgár cár s Ferenc Ferdinánd is; a mayerlingi tragédia hőse Károlyi Istvánnal együtt többízben járt Sáromberkén, hol Teleki páratlan vendégszeretettel fogadta őket. Melka Vince, a trónörökös kedvenc festője, aki annyi erdélyi parkot és kastélyt festett meg, rajzokban örökítette meg Rudolf görgényi vadászatait, hol Teleki Samu minden hajtónak egy tízforintos aranyat adott... – két ily műve a sáromberki kastély díszje. A gróf afrikai útjain is rengeteget vadászott s ezeknek emlékei kastélyának ritka kincsei. Vadásztroféák különben, főleg a szarvas-, őzaggancsok, vadkanfejek, medvebőrök maiglan is minden erdélyi kastély előcsarnokának s folyosóinak elmaradhatatlan díszjei.

Számtalan nevezetes vadászatot jegyeznek fel a krónikák napjainkban is. Ekkortájt már az angol divatok egyeduralkodók, a piros vagy zöld frakk, a félvér lovakon felvonuló urak s hölgyek előírásos öltözéke, amint a kopók, agarak kíséretében parforcevadászatra indulnak; korunkban főleg az alsózsuki falkavadász-társaság összejövetelei voltak híresek s sokat nyulásztak Bonchidán, ahol, mint Kövári írja, a kopók, agarak mind az érkező vendégek elé rohantak s nézték, hoztak-e puskát magukkal?... Bánffy György, Wesselényi Béla, Bethlen István e kor legnevesebb vadászai, kivált Wesselényi, ki apáinak vadászszenvedélyét is örökölte s egy balszerencse okozta szomorú végét.

A LÓIMÁDATBAN csúcspontosult az erdélyi urak állatszeretete, már ősi, nemzeti hagyományaikhoz híven is; a ló volt mindenkor a leghívebb barát, a legjobb fegyvertárs a harcban, a közlekedés eszköze egészen az újabb korokig, a legnemesebb sport megtestesülése s a legfőbb büszkesége minden kastélynak. A főurak gazdagságát és előkelőségét aranyaiknál, drágaköveiknél, birtokaiknál is jobban fémjelezte a ménes; pompás paripák nélkül semmi parádét, hadi felvonulást, fényes esküvőt, országgyűlést nem lehetett elképzelni. A lótenyésztés a legrégebb időktől kezdve Erdélyben is, akár az anyaországban, a legfontosabb gazdaságtörténeti hivatás volt; az őshazából hozott magyar és erdélyi lótipus mellett a fejedelemség alakulásától kezdve Erdélyben is feltűnnek az arabs telivérek s ezeknek a meghonosítását a portával való állandó politikai és kereskedelmi kapcsolat nagyon elősegítette. A principátus egész idején tüzes arabs hátszlovak állnak a várak s kastélyok istállóiban s igások, melyek a pompás hintókat húzták négyesével, hatosával; sajnos, ma már egyetlen ily régi batárt, „kétfelé eresztős” hintót sem látunk a kastélyokban, még muzeális emléknek sem maradt hírmondó belőlük. Szintúgy nem alkothatunk képet a XVII. századi erdélyi istállókról, kocsiszínekről, melyekről képes ábrázolásunk sincsen; a barokk-kori kastélyoknak azonban a legfontosabb s sokszor díszesen is kiképzett járuléka a nagyméretű, sok lóra osztott istálló s néha a lovarda is. A guberniális kor elején jut Erdélybe a spanyol lovak divatja, az andaluziai-arabs keresztezésű lipizzaiak, amelyek bécsi hatásra honosodtak meg a főúri istállóban; divattá lesz a „spanyol iskola” látványos szórakozása s ebben vezető szerepe volt Bánffy Dénes, a főlovászmester kezdeményezésének. A messze földön híres, egykor arabs s lipizzai, ma angol félvér lovakból álló bonchidai ménes mindmáig a legelső Erdélyben s ott honuk nem egyszerű fatákolmány, hanem művészettörténeti nevezetesség; Bonchida hatása alatt épülnek Erdélyben a mutatósabb külsejű lovardák s istállók, mint Kapjonban, hol a nagy fedett lovarda kerek porondja körül páholysorok nyíltak s a faragott oszlopokkal díszes, boltíves istállóból vezették be a lipizzaiakat. A do-

bokai szép újklasszikus Teleki-istálló 1918-ban pusztult el; napjainkban omlott be a sáromberki nagy lovarda; máig is hatalmas lovarda áll a sámsondi kastély udvarán, építészeti különlegesség a válaszüti istálló s a Bánffyakat követik a Wesselényiek a zsidói ménes otthonának felépítésében; a zsidói lovacról maradt fenn a legtöbb történelmi emlék, mit szintén Kazinczynak köszönhetünk. „A zsidói istálló a szerint érdemel bővebb előadást, mint a vásárhelyi s fehérvári bibliotheca és a szebeni képgyűjtemény, mert ez úgy kevélysége Erdélynek és a nemzetnek, mint amazok...” – írja lelkesülten Széphalom lakója, aki hosszú oldalakat szentel a csodás lovak leírásának. Még Wesselényi Pál állította fel e ménest 1660 körül, erdélyi lovakból s utódai török, tatár, majd nápolyi, spanyol lovakkal nemesítették; Daniel Polyxéna nagy gondot fordított reájuk s főleg fia, ki számos spanyol s arabs mént szerzett. Kazinczy részletesen leírja a lovak genealógiáját, a Brentano, a Cicero, a Kaunitz hercegtől vett Andalusó, az arabs Müzir nemét s az angol Alexanderét; az angol lovak ezidőtájt, a XIX. század elején kezdenek itt meghonosodni. Ditirambuszokban magasztalja Zsidó gyöngyeit: Bucephalt, Armidort, Almanzort, Philosophot s Caesart, „amely örök dísz Zsidónak, sőt az egész Erdélynek s a külföldnek irigysége...” Az ifjabb Wesselényitől egy Bruce-nak elnevezett remek paripát kapott ajándékba Kazinczy, amelynek jobban örült, mint akármelyik irodalmi sikerének.

A zsidói ménes nagy hírét nemcsak az állatok kiválóságának hanem gazdájuk Európaszerte híres lovas- és kocsivezető bravúrjainak is köszönhette. Kazinczy, Ujfalvi, Kemény Zsigmond nem tudnak betelni Wesselényi Miklós hajmeresztő bátorságának s lovas kalandjainak színes leírásával. Kemény írja, hogy „minden lord marquis és magát nagy úrrá játszó turista, ha a Lajthán ájtott Erdélybe is elment, hogy a külön magyar mágnással találkozhassék, bámulatos lóidomítási ügyességéről mesét és valót hallhasson” s akkor a kíváncsiak nem egyszer megjárták; kocsira ültek Wesselényivel, aki felizgatott lovaival szabad térségre tartott. „Ekkor a lovak közé csapott és szélvészgyorsan vágatott tovább s mindig

tovább. Midőn pedig a veszély növekedett, kidobta kezéből a gyep-lőt. A szilaj négyes villámként rohant a meredek szélére vagy a Szamos mély partjához. Még néhány lépés, még egy mozdulat s mindenek vége. Az istenkéz sem segíthete többé. Ekkor Wesselényi éles hangja sivített át a lódobajon s a vendég kiabálásain. Lovai az ismert jelre rögtön megállottak, az erőlködés miatt reszkető térdekel. A tajték foszlányokban omlott rólok, a gazda közönnyel szállott le, megsimogatni táltosait, melyek barátságosan vihogtak, mintha vele egyetértettek volna a bős tréfa kereszülvitelében és a vendég? – ...a félájult vendég, míg kénytelen volt a jó ötleten mosolygani, szilárdul eltökélé magában, hogy ha az ég és föld összeakadna is, ő a háziúr kiváló szívességére többé érdemessé nem fog válni ...”

Legendák keringtek Wesselényi vakmerőségéről s éppen egy ló miatt robbant ki a nevezetes gorbói csata, mit számtalan változatban mesélnek el az emlékirók. Wesselényi ugyanis Haller Jánostól, Csákiigorbo urától vette meg a Ciceró spanyol mént; a beteg lovat kigyógyította s innentől fogva állandó ellenségeskedés volt közöttük. Egy zsiói német lovász aztán Gorbóra szökött s Haller nem akarta kiadni, mire Wesselényi mozgósította jobbágyait s 1781 október 16-án puskákkal, kaszákkal, fejszékkel, vasvillákkal felfegyverzett négyszáz főnyi hajdú- és jobbágysereggel Gorbó megostromlására tartott. Vitt magával egy felszerelt vezeték paripát is, amelyen Haller Jánost akarta Zsióra vinni; a kastély kapuját azonban idején bezárták, fegyverbe szólították a gorbói népet s hosszas tárgyalások után Wesselényi csupán egy grófi írnot cipelt magával Zsióra, kit, haragja lecsillapodtával megajándékozva bocsájtott el. Az ijesztésnek azonban komoly következménye lett Wesselényire, a nevezetes per, mit József császár ellenérzése is súlyosbított; erőszakkal elfogatták a menekülő bárót s öt évig ült Kufstein börtönében... Mikor kiszabadult, első dolga volt Zsión az istállóba rohanni s kedvenc lova hátán vadul benyargalta a széles határt; a mén minden iskolát öt év után is hiba nélkül csinált. Ura könnyekre fakadva csókolá meg sörényét: „– Ah, te engem sorsommal megbékéltetett...”

Wesselényi fiát is, az „árvízi hajós”, kora gyermekségétől fogva a lóidomításra nevelte. Már hét éves korában atyja a legszilajabb mént vezettette elő, hová a gyermek nem mert felülni, mondván, hogy fél... „A Wesselényieknek nem szabad félni!” – dörögte az apa, feldobva őt a lóra, mely addig száguldott, míg végre az merült ki s nem a gyermek bukott le róla. A fiatal Wesselényi aztán Erdély legelső sportférfia lett, rettenthetetlen lovas, kitűnő vívó, úszó s evezős, minek az 1838-i pesti árvíz történelmi emléket is adott; százakat szabadított ki hősiességével a halál karjaiból. Egyik legjobb barátja, az utolsó Kendeffy gróf, Ádám, a nagy patrióta és szabadsághős mérközhetett csupán vele; ő az úszásban, vívásban, lovaglásban, céllövésben egyaránt kitűnt s midőn Jósika Rózát vette el feleségül, a magyarfenesi kastély a legzajosabb sportélet színhelye lett. Fiatalon halt meg, mivel leányát 1834-ben egy táncvigalom után ölében vitte haza, a kocsit meg sem várva s nagy ütőere megrepedt; túlzott erőmutatványainak így áldozata lett, de alapítása, a kolozsvári tornavívoda, nevezetessé teszi emlékét a magyar sporttörténetben. Ily kitűnő vívó volt a fejedelmi megjelenésű Jósika Lajos is, a kardbajnok; a vívásban az erdélyi arisztokraták egész sora tüntette ki magát.

Az újabb időkben főleg az angol hatás alatt meghonosodott lóversenyek tartották magas színvonalon az erdélyi úri sportéletet, a Bonchida melletti Alsózsukon tartott futtatások a főúri élet legnevesebb eseményei közé tartoznak mindmáig. A kocsivezetés kora azonban már leáldozott s az igáslovaknak is mind kevesebb dolga akadt. Régen volt már az az idő, mikor a nagy erdélyi urak hat lóval jártak, mint még Bánffy György, a gubernátor, akit Jósika Miklós sokszor látott „a szép öreg urat kényelmes hintójában ülve titkárával, ki neki kocsizás közben felolvasott... Hat lóval járt Kemény Farkas báró is Gerenden s mindegyiknek tollbokréta – fiocchi – volt a fején; mint fejedelmi vérből származó úr, e rangjelző lókésségre végre is számot tartott... Fejedelmi emlékü parádéval utazott mindig iktári Bethlen Sámuelné is, ha útrakelt héderfájai kastélyából a múlt század negyvenes éveiben; fullajtárok, lovas

legények kísérték, akik a hidak előtt előrementek, kikémlelni, hogy nem szakad-e le a palló? Később a négy ló jött dívatba, ma már két ló, sárga vagy szürke röpíti a könnyű homokfutót vagy a fedeles kocsit s nem egy helyen a gépkocsi fut be kocsis, lovász segédlete nélkül a kastélyok udvarára.

A technika haladása az erdélyi kastélyok egynémely kényelmi berendezését is átformálta a legújabb korban; nemcsak áramvonalas autó került a színbe a régi batár helyére, hanem fürdőszobák is épültek, amelyeket pedig a principátus és a gubernium Erdélye aligha ismert. Hisz Bethlen Miklós maga írja, hogy arcát, hacsak por, sár nem érte, sohasem mosta; fürödni inkább, mint betegek jártak a főurak a híres algyógyi meleg fürdőre. A kő-gárgyájú kút azonban, amely a régi várudvarokon állott, mai formájában most sem nélkülözhető, mert a hegyek közti falvakban még nincs vízvezeték s természetesen központi fűtés sem; a világítás mai napig is a biedermeier hangulatát árasztja szét a boltíves termekben – gyertyafény imbolyog a hálószobákban, petróleum sugározza meghitt, sárgás reflexeit a pergament lámpaernyő alól az ebédlőasztal hófehér damasztjára. A modern villanyvilágítás csak a vén marosvécsi vár s a sáromberki kastély szobáit teszi korszerűtlenné – s kényelmessé – s a folyosókon persze mindenütt a zseblámpa fénybogara villog...

MIND E FÉNYES életnek, a pompának, a jólétnek, a kiváltságos szórakozásoknak alapja a gazdaság volt, a vagyon, az uradalom, a föld, amelynek ezer gondja olykor nyomasztó súllyal nehezedett Erdély urainak vállára. Egyes kivételektől, a fejedelmektől s a leggazdagabb uraktól eltekintve, Erdély főnemesi birtokai nem nyújtottak oly gondtalanságot gazdáiknak, mint a dunántúli latifundiumok; a kevésbé termékeny föld hozadékáért keményen meg kellett dolgozni s az életszínvonal fenntartásáért folytatott állandó

harc az arisztokrácia gazdasági érzékét erősen kifejlesztette. A jó gazdák és takarékos szerzők persze itt is váltakoztak a könyelmű költekezőkkel; mit megszerzett az apa, elköltötte a fia s hány esetben játszott közre a politika, a történelem, a házasodás, öröklés, a balsors vagy a vakszerencse az erdélyi urak vagyoni emelkedésében vagy tönkrejutásában! Nem csupán erdélyi dolog ez, hanem általános emberi jelenség; kétségtelen azonban, hogy a főnemesek uradalmait legtöbb esetben önmaguk vezették, jószágigazgatók nélkül; maguk vigyáztak, patriarchálisabb módon, tisztartóikra s udvarbíráikra s ritka volt az eset, hogy a gróf, életét külföldön töltve jövedelméről csak postán szerzett volna tudomást. A kitűnő gazdák egész sorát jegyezhetné fel a régibb s az újabb korokban Erdély gazdaságtörténete; csak taláломra ragadjuk ki Bethlen Gábor, a zsigori Rákóczi György, a takarékos Bethlen Miklós, Teleki Mihály, Apor István, a két Bánffy György gubernátor nevét a nagy szerzők s vagyongyűjtők sorából. Kitűnő gazda volt az ifjabb Weszelényi is s a mult század első felében Haller János, aki Erdély gazdaszatának oly kiváló példát mutatott; Fehéregyháza egész falvát átépíttette, ménest neveltetett s belgazdaságát, mint Kővári írja, „katonai szigorral, mondhatni dobszóra nevelteté”. Jó gazda hírében állott Teleki János, Henter József; rengeteg újszerű gazdasági gépet hozatott be a nagy gavallér Kendeffy Ádám birtokaira, akár Csáky József, ki azonban bőkezű nagyúr volt, „mindene a példabeszédbeli Csáki szalmája...” Hihetetlenül pazar volt Mikes Kelemenné Mikó Róza, nagylábon élt Ózdon báró Radák Ádám, könnyűkezeségéről volt híres Bánffy Dénes gróf s ezt örökölték unokái, a gubernátor fiai, kik roppant örökségüknek hamar nyakára hágtak; György, korának egyik legdaliásabb férfija, az 1809-i inszurrekció tábornoka, „egy-egy kéjphárért poharat töltött meg arannyal” s a kormányzó tenger pénzt fizetett ki adósságaira, míg életének a Szamos habjaiban vetett véget. Bánffy József inkább jóhiszeműségének, túlzott humanitásának lett az áldozata s alkalmazottai vitték a tönk szélére. A Bethlenek közt Lajos gróf, az emlékiró, Kerlés építője ment csődbe, igaz, hogy nemes műbaráti szenvedélye miatt;

Toldalaghi Ferenc, mit szintén említettünk már, a vasútépítés miatt veszítette el vagyona nagyrészét s a Telekiek közül Samu gróf volt nevezetes királyi bőkezűségéről, de neki aztán maradt is a 42.000 holdból mibe aprítani.

Az arisztokrácia nagy átlaga azonban az aranyközéputon járt, jól vezette gazdaságát s a kastélyudvarokban nyílt elég alkalom a munkára. A magtárak, csűrök, malmok egész sorát találjuk a gazdasági udvarokban, javarészt a mult századból. Mint műalkotás is szép a bonchidai malom, amelyet a lebontott donjon köveiből emeltetett empire stílusban 1821-ben Bánffy József; Cserei Heléna 1810-ben építteti a nagy zsidói csürt Pamer József kőművespallérral s Wesselényi Béla a kastély nyugati szárnyát és a délnyugati pavilont alakíttatja át 1879-ben magtárrá. Állandó gondot adott a termés, az állatállomány s az úrnak napestig lehetett számoltatnia a prefektust, a kasznárt, a számtartót, pincemestert, lovászokat, a molnárt, vincellért, a gornyikot, a béreseket; a kastély úrnőjének sem lehetett kevesebb dolga s az ő keze alá tartozott a gazdasszony, a szakács, a kukta, a kertész, a majorságok ügye s baja s benn a házban a cselédség, a varrónő, a kisasszonyok guvernántja s az ifjak nevelője. A személyzet létszáma természetesen igen ingadozott, a főúr anyagi helyzete, családtagjainak száma, a kastély s a belső udvar nagysága s a reprezentálási hajlam szerint; a divat itt kevés változást hozott, látunk a XVI. században is ép oly udvartartást, mint a XIX-ikben.

Az udvarnép helyzete is igen változó volt a velük tanúsított bánásmód dolgában s azt talán nem kell bővebben fejtegetnünk, hogy más volt egy udvari legénynek berendelt jobbágy életsorsa s jogi helyzete a fejedelmi korban, mint egy ajánlólevéllel szegődött komornáé napjainkban; a főnemesek azonban a kor általános európai viszonyaihoz képest mindig igen emberségesen bántak udvarnépükkel s az erdélyi patriarchalitás a kastély urát inkább családfővé emelte, mintsem az élet-halál fölött döntő földesúrrá. Bethlen Miklós például bevallja indulatosságát, s hogy szolgálait első haragjában megcsapatta; „és sokszor egy parányi idő mulva megizentem,

hogy ne, vagy gyengébben bántsák...” Meg is mondta inasainak, hogy ha valamelyik észreveszi, hogy feldühödött, pálcát keres, szaladjon ki az ajtón. Sokat bánkódott ingerlékenysége miatt, de azt tartotta, „száz dörgésnél nehezebb egy menkő, ezernél is, szitok nélkül halovány, hallgató, mosolygó, haragvó embertől Isten oltalmazzon minden keresztény felebarátomat...” A szolgák „énelőttem nem igen mertek alattomban vádaskodni egymásra, hanem ugyan méltó dologban vagy egymástól való kár vagy bosszúságtétel miatt való panaszban, mert azt meghallgattam és orvosoltam...” Mi jellemzné ékeesebben a XVII–XVIII. század fordulóján az urak viszonyát szolgálaihoz, mint amit Apor ír: „Még az nagy emberek is abban gyönyörködtek, mikor az cselédek vígan voltak, sőt sok nagy ember, az kinek elébbvaló szolgálai voltak, azokkal mindjárt ivutt, megrészegegvén, az hegedűsöket behitták s virradtig táncoltanak; az udvariak gyakorta egymást vendégségben hittak, vígan voltak s ittak, mert az urok még gyönyörködött benne, mikor az cselédje vígan volt, csak ne verekedett és ne veszekedett, mert azt el nem szenvedték...”

A gubernális korban, a szociális színvonal emelkedésével s a felvilágosodás eszméinek terjedésével az udvari nép helyzete csak javult s emelkedett. Tévedés volna hinni, hogy egy barokk szellemű nagyúr zsarnoki módon bánt cselédeivel; éppen a vezető familia, a Bánffyok bonchidai udvara beszél az ellenkezőjéről. Sehol családi levéltárban lopásról, hűtlen kezeléstről nem találunk annyi iratot, mint Bánffy Dénes archivumában, ami nyilván a gróf nagy liberalitásának tudható be; Bánffy György gubernátort pedig ropant személyzete szinte bálványozta s nem hízelgésből fakadnak Kazinczy szavai, hogy „nem csudálhatni, hogy ez az úr közönségesen szerettetik. Senkit nem nyom s a kik alatta szolgálnak, fijaiként tekinti...” Végrendeleltében bőkezűen emlékezett meg udvarnépéről s fia, Bánffy József meg éppen legendás jósággal és szeretettel bánt személyzetével. Tömérdék inasa, alkalmazottja volt s valaki egyszer megkérdezte tőle, minek neki ennyi cseléd? – s erre ő: „– Ha nincs nekem, van nekik szükségük rám, különben nem vi-

selnék azt a libériát...” Humanitásával alaposan vissza is éltek; gazdatisztje, lovásza, ha mulatott, a cigánybandának csak úgy repültek a tízforintosok s mikor aztán az agg gróf lehunyta szemét, annyi ember között senki sem állt mellette s a személyzet csak jóval később tudta meg halálát.

ERDÉLY TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉNEK feladata behatóan feltárni a viszonylatot, amely a kastélyok urait udvarnépükkel s a birtokaikon élő s nekik alárendelt néppel egybefűzte; a főuraknak a köznemességgel vagy a városi polgársággal való kapcsolata, e viszony történeti fejlődésének kérdése is túlnő a kastélyokban folyó élet leírásának keretein. Elég, ha rámutatunk arra, hogy az a dominus-servitori viszony, amely a várúr s az érdekkörébe tartozó szegényebb rokonság s a birtokos nemesség között létrejött, Erdélyben még családiasabb jellegű volt, mint a magyar föld más vidékein. A rokonsaládok ifjai apródként szolgáltak a várudvarban s együtt éltek a jobbágy inasokkal; olykor a rangkülönbség is elmosódott s amint a nemes apród nem egyszer durva szolgamunkát végzett – akár a történetíró Cserei Teleki Mihály kastélyában –, a jobbágy ifjaknak is adva volt a magasabb sorba való emelkedés lehetősége. Főként a nőnevelés terén látunk felemelő példákat a XVIII. századtól fogva; igen sok szegény leány, árva élt az udvartartás keretében, kiket az úrnő kiművelt, tanított, majd kiházasított. Ily legendás jótevője volt a népnek Árva Bethlen Kata, kinek hévizi kastélyában 30 leány és ugyanannyi fiú nevelkedett egyszerre; Bod Péter szinte rendezett klastromnak írja le a kastélyt s nem győzi magasztalni úrnője emberszeretetét. Bethlen Katát, mint az első magyar orvosnőt is számon tartja a tudománytörténet; Köleséri Sámuellel, Simon Mártonnal a Borosnyai Nagy Mártonnal, a gubernium főfizikusával állandóan érintkezett s messzi vidékről tódultak a betegek orvosi tanácsért, gyógyszerért hévizi udvarába. Szinte leánynevelő intézetet tartott Kemény Simonné Wass Kata a marosvécsi várban, s nemcsak pártfogoltjai házias kiművelésére,

hanem lelki, vallásos életére is nagy gondot fordított; Bethlen Miklósné Csáky Katalin, Teleki Ádámné Wesselényi Mária, Wesselényi Miklósné Cserei Heléna Erdély régi nagyasszonyainak névsorát ily érdemeik révén gazdagítják. Jósika Jánosné Csáky Rozália Csáki-gorbón a selyemtenyészést honosította meg a nép anyagi helyzetének fellendítésére; az ő szerepe korszakalkotó az erdélyi nőnevelés és árva-ügy fejlődésében. Az arisztokrácia ezidőben, 1790–1848 között volt népszerűségének tetőfokán Erdélyben; a társadalmi egyenlőségért folytatott küzdelem zászlóvivői éppen maguk a főurak s minden erdélyi jobbágy szeme felragyogott a Wesselényi Miklós nevének hallatára... A nép kiszolgáltatottságára mi sem emlékeztet más Erdély kastélyaiban, mint az a néhány méter hosszú, kerek s hegyesen végződő gerenda-alakú kődarab, amely az öreg keresdi vár kapujában hever; „hinni akarják,” írja Kővári László, „hogy a *jus gladii*, a pallosjog jelképe volt...”

ALIGHA VOLNA teljes a kép, mit Erdély kastélyainak életéről rajzolni igyekeztünk, ha nem ejtenénk néhány szót uraik erkölcséről, családi életükről, s a leghatalmasabb érzésnek, a szerelemnek az ősi falak között nyíló virágairól, amelyek nemcsak a harmonikus földi boldogságnak, hanem annyi komor emberi tragédiának magvait is elhintették. E rövidlélegzetű lapokon, persze, nem írhatjuk meg Erdély főúri társadalmának erkölcstörténetét s a nagy, romantikus szerelmi drámák már a magyar irodalom legszebb lapjain életrekeltek; Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Jókai, Bánffy Miklós, Móricz Zsigmond vagy Makkai Sándor regényeinél hívebben aligha vetíthetné a történész az olvasó elé a legmélyebb emberi szenvedély felkavarta viharokat, amelyek Erdély történetének sorsfordulataiba is nem egyszer beleszóltak. Az erdélyi történeti lélek nyilvánul meg e tragédiákban, hol az ösztönök feszítő ereje épp oly hatalmasan nyilatkozik meg, mint amily szilárdak voltak a gátak, amelyek az érzések áradatának útját szegték; a vad indulatok kirob-

banása mindig szembetalálta magát az olyannyira éber lelkiismerettel s azzal a szigorú, kényes erkölcsi felfogással, mely Erdély vezető társadalmi rétegét történelmének egész folyamán ebből a szempontból mindig jellemezte. Ha a nemek külön karakteréből folyó sajátosságokat általánosítva lehetne alkalmazni egy egész nemzetre, azt mondhatnánk, hogy az egész erdélyi élet férfias jellegű volt; az erély, az öntudat, a lélekjelenlét, az állandó harckészség s a résenállás kifejeződött tulajdonságai a gyöngédségnek, a lagymatagságnak, az elnézés szellemének társadalomlélektani érvényesülését nem engedték meg. Erdélyben a történelem egész folyamán mindig a férfiak diktáltak s irányították a politikát, a közszellemet csakúgy, mint óvták féltékenyen a családi élet tiszta erkölcsseit; a fejedelmi székbe csak egy nő ült be, Brandenburgi Kata, az is a Bethlen Gábor nevének varázsával s neki is két év múlva, léha életmódja miatt, távoznia kellett onnan. Még az elnöiesedő XVIII. század, a terézianus kor sem hozott lényegesebb változásokat e tekintetben; az a kegyencnő-uralom s az ezzel kapcsolatos könnyelmű, laza erkölcsű társadalmi élet, mi a Lajosok korát jellemezte Párizsban, elképzelhetetlen volt a guberniális Erdélyben s mindezt természetesen az igen mély s nemcsak a külsőségekre szorító vallásos élet is befolyásolta. A protestáns prédikátorok ótestamentomi erejű intelmei nem hangoztak el hiába a templomok katedráiról s a puritanizmus szelleme mélyen beivódott Erdély kastélyainak életébe is; nemhogy a főurak lettek volna bármikor is engedékenyebbek e dologban, hanem feleségeik még szigorúbban vigyáztak a családi élet tisztaságára. A fejedelmi Erdély nem egy történelmi nagy személyiségét megvédolhatják ugyan a historikusok macchiavellizmussal, köpenyeforgatással, politikus sokszínűséggel, de romlott nemi erkölcsökkel aligha; Bethlen Gábor, Apafi Mihály, Teleki Mihály családi életében egyetlen makulát nem találtak s ha olvassuk az erdélyiség egyik leghatalmasabb szószólójának, Bethlen Miklósnak önvallomásait családi életéről, soha meg nem szegett hitvestársi hűségéről s első felesége megrendítő halálküzdelméről, az erdélyi főnemesi társadalom magánéletének legigazibb képét

ismerhetjük meg belőle; még abban a korban is, mikor a féket nem ismerő szenvedélyek az országot oly mélyre sodorták. S ha átlapozzuk Erdély főúri családtörténetének lapjait, meggyőződhetünk róla, hogy kevés ország erkölcstörténete dicsekedhetik a példás erényű, magasztos erkölcsű asszonyok s anyák oly ragyogó sorával, mint aminő Erdély nagyasszonyainak galériája.

Az éremnek, persze, megvan a másik oldala is s miért pont Erdélyben aludt volna az ördög?... Van-e hálásabb téma regényírónak a Báthoryak: Erzsébet, Anna, Zsigmond s főleg Gábor viharos élettörténeténél? Éppen az egyik legnevezetesebb erdélyi vár történetébe játszik bele Báthory Gábor fékezhetetlen temperamentuma, midőn Kamuthi Farkasnak adta Gyalu várát, felesége, Moyses Kata kedvéért; „Tartsd, fiam, Kata, Gyalu váráért” – jegyzi fel a szállóigévé vált csúfondáros mondást Kemény János. Imrefiné, Kornis Boldizsárné s a többi főrangú hölgyek körül is viharzottak a szenvedélyek s Báthory balvégzetébe a vérig sértett férjek boszszúja ugyancsak belejátszott; Brandenburgi Kata magával rántja a bukásba Csáky Istvánt s hány politikai tragédia háttérében – mint a Béli Páléban – húzódik meg a szerelem s a féltékenység drámája!... Erdély a végletek földje, a romantika igazi hazája, hol Wesselényi Miklós feleségéhez, az erények klasszikus mintaképehez, Cserei Helénához, mindhalálig hív marad; Bethlen Lajos viszont az izgalmas szerelmi kalandok sorozatát éli át s önmaga is rájön, hogy élete „egy román-írónak tárgy lehetne” ... Az erdélyi várak, kastélyok ódon termei, boltíves folyosói, a parkok virányai, csendes tópartjai vakmerő kalandok, emésztő testi s lelki drámák, sírigtartó, beteljesületlen szerelmek, a *jeu de l’amour et de la mort* végét nem érő színjátékaról regélnek; a historikus tolla megáll, erről már nem beszélhet. Mindent nem jegyeztek fel az emlékirók, nincs hiteles adat, megsemmisült a titkos levél, elillant a légben az elszuttogott forró vallomás, el a boldogító igen s örökké hallgatnak immár a lepecsételt néma ajkak.